

UOT: 821(=512.1)

Sima Şəfizadə*

MİLLİ XARAKTER ŞƏRQ-QƏRB KONTEKSTİNDƏ (Azərbaycan və Türkiyə hekayələri əsasında)

Açar sözlər: hekayə, milli xarakter, dəyərlər, Şərq, Qərb

Key words: story, national character, values, East, West

Ключевые слова: повесть, национальный характер, ценности, Восток, Запад

Müasir dövrdə Şərq-Qərb qarşıdurması xüsusilə aktual bir mövzudur. Bu səbəbdən də milli xarakterin Şərq-Qərb konteksti prizmasından araşdırılması daha çox maraq kəsb edir. Çünki milli xarakter daha çox azərbaycanlıların və türklərin etnik-millî, türk təfəkkürü, türk həyat tərzi, islam mənəviyyəti, islam düşüncə tərzi ilə səciyyələnirsə, Şərqlə-Qərb isə ümumbəşəri bir mövzu olaraq qalmaqdadır. Azərbaycan xalqına məxsus milli mentalitet, mədəniyyət türkcülük və islamçılığın vəhdəti, sintezi şəraitində formalaşmışdır. Lakin bu böyük prosesə ayrı-ayrı dövrlərdə tarixi-siyasi, kənar amillər də təsir göstərmişdir. Bu baxımdan axırıncı yüzillik bu dövr ədəbiyyatımıza daha çox Rusiya amilinin əlavə olunması ilə yadda qalıb. Ona görə də 1995-ci ildən sonra yazılan hekayələrdə rus təfəkkürlü obrazların yaradılmasına tez-tez rast gəlinmiş, həmin mühitin hələ də yaşayan abu-havası hekayələrin ideya və süjet xəttinə çox böyük təsir göstərmişdir. Sonrakı dövrlərdə isə bu sıraya Avropa amili də əlavə olundu. Bu isə hekayələrdə yazıçıların fərdi üslub xəttinə, fikir və onu ifadə etmək bacarığına, həmçinin obrazların xarakterinə birbaşa təsir etdi.

Araşdırmalar göstərir ki, Türk milli təfəkkürünə və xarakterinə kənar bir müdaxilə olmamış, yalnız qarbləşmənin izləri hekayələrin məzmununda və yazıçı düşüncəsində hiss olunmaqdadır. Belə ki, bu dövrdə Türk hekayələrində milli dəyərlərə modernlik əlavə etmək, modernliyi daha da genişləndirmək, onun strukturuna rəya, xəyal kimi abstrakt gerçəklikləri əlavə etmək yazıçıların əsas axtarışları və tapıntısıdır. Böyük türk mütəfəkkiri Ziya Göyölün “Türk millətindənəm, İslam ümmətindənəm, Qərb mədəniyyətindənəm” [1, s.63], – fikrinə əsaslanıb deyə bilərik ki, formalaşan yeni türk düşüncəsinin gələcəyi dini və mədəni dəyərləri saxlamaqla bərabər, həm də inkişafı Qərbdən götürməkdən ibarət ola bilər. Türk dünyasının mütəfəkkirləri Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə də həddindən artıq avropalaşmanın ziyanlarından bəhs edərək, onu təbliğ edənləri də ittiham etmişlər. Onların dediyi kimi, müsəlmanların bütün fəlakətləri və uğursuzluqları öz adət-ənənələrinə biganə yanaşmaları və ondan üz döndərmələrinə görə baş verir. Əhməd bəy Ağaoğlu “Əxlaq pozğunluğu, özbaşınalıq, keçmişə sayğısızlıq və sərbəst düşüncə sayəsində meydana çıxmışdır. Buradan da belə nəticəyə gəlinir ki, xilas yolu nə Avropada, nə də həyatın məntiqinin axtarılmasındadır. Sadəcə, şəfəverici keçmişə qayıtmaq lazımdır. Bu keçmiş öz ecəzkar qüvvəsi ilə müsəlman aləmini xilas edəcəkdir” [2, s.333].

Ayşe Kulinin “Gülizar” hekayəsində türk qadının gözəlliyinin sirrini, əsrarəngizliyini qonşusu Gülizar adlı manikenin simasında tapan usta Arturun xəyallarını Qərb dünyası puç etmişdir. Elə bu Qərb həyat tərzi və düşüncəsi Gülizarın da həyatını məhvə aparır. Qərbin çirkin cizgiləri

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. E-mail: Sima_adass@mail.ru

Gülizarın gözəlliyini, xarakterini, istiliyini, mənəvi ruhunu, davranışlarını öldürüb, onu getdikcə daxilən və zahirən kobudlaşdırmışdır.

“Benim adım Güli oldu artık”, – dedi Gülizar.

“O da niyəymiş? – diye sordu Artin usta.

“Artin amca, bizim orda, yani mankenlerin arasında Gülizar çok köylü adı gibi duruyor”, – dedi, “kısalttık Güli yaptık. Sen de bana Güli de artık olur mu?”, “Çöp gibisin zaten. İki lokma yemekle bu yaşta hiçbir şey olmaz. Saçlarını kesdiğine çok üzüldüm doğrusu. Ne güzel saçların vardı, ipek perdeler gibi düşerdi sırtına.

“Eee, ne yapalım, kes denince kesmeye mecburuz. Ajans karar veriyor nasıl olacağına”, – dedi Gülizar [3, s.562-563].

Yuxarıda adını çəkdiyimiz fikir adamlarının sözləri ilə razılaşıırıq ki, Şərq aləminin əzəmətli, möhkəm, gözəl davranış və xarakteri Qərb dünyası ilə sintezdə öz dayanıqlığını itirir, kənar təsirlər onun möhkəmliyinə kölgə salır.

Zaman dəyişdikcə, elm inkişaf etdikcə, insanların düşüncə və fikirləri dəyişir, bunların fonunda isə bəzən milli mənsubluq unudulur və itir. Bu mənada dəyərləri qorumaq və onu gələcək nəsələ ötürmək kimi mənəvi borc Şərq aləmində daha güclüdür. Qərb düşüncəsində mənəvi dəyər anlayışı isə onların dünyasına yad bir ifadədir. Qərb insanı zamanın, günün nəbzini tutaraq, onun tələblərini dəyərləndirib, həyatını ona uyğun qurur. Əgər dini dəyərlər baxımından Şərq və Qərbi fərqləndirsək, Şərqdə din daha güclüdür, nəinki Qərb aləmində. Qərbdə isə elm və müasir düşüncə dini dəyərləri üstələyir. Əgər bir zamanlar dinə mövhümatçılıq, xurafat pərdəsi geyindirən və xalqı geriliyə sövq edən din sahibləri hekayədə deyildiyi kimi, cəhalət, xurafat yuvası etdikləri məscidi tərifləyirdilərsə, Qərb aləmi məktəb, elm ocaqları və ixtiralar yaradaraq elm baxımından inkişaf etirdi. Şərq dünyası isə yalançı dəyərləri xalqın xarakterinə yeridib insanların daxili dünyasını manqurtlaşdırırdı.

Amma zaman dəyişdikcə, düşüncə də dəyişir. İnsanlar artıq bu fərqi görməyi bacarırlar. Dini dəyərlərə elmin nailiyyətlərini əlavə edərək daha da savadlanırlar. Yeni elmi fikirlər formalaşır, fərqli düşüncələr yaranır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, zamanın diktəsi altında dəyişən, xalqın dünyagörüşünə müsbət təsir edən milli xarakter və mənəvi dəyərlər xoş qarşılmalıdır. AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru Səlahəddin Xəlilov “Şərqdə və Qərbdə milli-mənəvi dəyərlər” adlı məqaləsi ilə bu müqayisəyə çox incəlik və dəqiqliklə yanaşmışdır: “Şərq təfəkküründə ənənəçilik çox güclüdür. O, hər cür yenilikçi fəaliyyət qarşısında böyük sədlər çəkir. Şərqə məxsus ətalət də buradan yaranır. Lakin bu ətalətə qeyd-şərtsiz pis hadisə kimi, geriliyimizin səbəbi kimi qiymət vermək dayazlıqdır, metafizik yaxınlaşmadır. Ətalət həm də vəznin ağırlığı deməkdir (“ağır otur, batman gəl”). Əlbəttə, fizikadan məlum olan “ətalət-kütlə ölçüsüdür”, – fikrini kor-koranə surətdə sosial-mənəvi həyata aid etmək düzgün olmazdı. Lakin buradakı açıq-aşkar uyğunluğu da inkar etmək mümkün deyil. Şərqdə fikir sahəsində, mənəvi sferada dəyişkənlik, mütəhərriklilik “yüngüllük” kimi – mənfi mənada; sabitlik, ətalətlilik isə ağırlıq kimi – müsbət mənada qiymətləndirilir. Bu, doğrudur ki, insanı insan edən məhz mənəvi qadağanlar, əxlaqi sədlərdir, nəfsi buxovlayan ətalət qüvvəsidir. Lakin bu sədlər özü də hər bir inkişaf mərhələsində ağıl süzgəcindən keçməli, bir növ filtr – təmizləyici rolunu oynamalıdır.

Bizcə, neçə-neçə nəsillərdən bizə miras qalmış mənəvi sərvətlərin, adət-ənənələrin, dini-əxlaqi dəyərlərin intellektual inqilabın tufanlarından, dağıdıcı təsirlərindən qorunub saxlanması, “milli-mənəvi dəyərlərin ümumbəşəri dəyərlərlə birləşdirilməsi” üçüncü minilliyin astanasında Şərq xalqları qarşısında duran ən böyük tarixi bir vəzifədir [4].

Eyvaz Zeynalovun “Qəfəs” hekayəsinin baş qəhrəmanı Talibin məktəb direktoru ilə söhbətləşməsi hekayənin bədii-fəlsəfi qatında ehtiva olunan bu ideyanın dərkinə yönəlir: “Elm, savad, təhsil indi ölkədə kimsənin qulağına girmir, – məktəb direktoru yana-yana gileyləndi. Bu boyda kəndin nuh əyyamından qalma bir uçuq-sökük məktəbi, amma üç təzə məscidi var. Olsun, müsəlmana məscid də lazımdır. Bu şərtlə ki, cəhalət, xurafat yuvasına deyil, dumanda, qaranlıqda

yol göstərən mayaka çevrilsin. Kəndimizin mollası, hacısı, məşədisi, müəllimindən, həkimindən çoxdu” [5, s.146]. Əhməd bəy Ağaoğlunun dediyi kimi, hər bir müsəlman milləti ilkin İslama əməl etməklə yanaşı, Qərb mədəniyyətinin müsbət dəyərlərini də mənimsəməli və Avropa millətləri kimi inkişaf etməlidirlər. Çünki İslam dini bədbinlik deyil, nikbinlik və tərəqqipərvərlik dinidir. O yazırdı: “Nə Quran, nə də şəriət özlüyündə tərəqqinin düşməni deyildir; özlərini İslam ideyasının daşıyıcıları hesab edən şeyxlər və üləmalar bəd məqsədlərlə oradakı fikirləri təhrif edib, onları mədəniyyətin barışmaz düşmənlərinə çevirmişlər” [6, s.50]. *Vüqar Tapdıqlının “Ağaclar susanda”* və *Yaqub Əlioğlunun “Dul qadının ərinə anma günü”* adlı hekayələrində milli xarakterin ifadə etdiyi milli dəyərlər həm obrazların simasında, həm də ümumi hadisələrin fonunda açılır. Belə ki, *Vüqar Tapdıqlının “Ağaclar susanda”* hekayəsində Şərq dünyası milli kultürlər, dəyərlər və adət-ənənələrlə birlikdə incələnməmiş, öyrənilmiş və təsvir edilmişdir. Belə ki, Şərqin bir parçası olan Türk dünyası beynəlmilləçidir. Və onlara görə, bir mədəniyyət və adət-ənənə bütün türk dünyasına, həm də bir millətə məxsus ola bilər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz hər iki hekayə obrazların bilik səviyyəsinə, inanc və inamlarına görə təhlil ediləcəkdir. Bildiyimiz kimi, Qərb aləmində hər hansı bir problemin həllinə bilik və elmi səviyyədə yanaşılırsa, Şərq aləmi zamanın dəyərini də düşünüb (çünki türkçəyə ilə daha tez nəticə əldə etmək olur), türkçəyə, xalq təbabəti ilə olan nəticəyə daha çox üstünlük verir. Hekayədə nə obraz, nə də hadisə var. Sadəcə Şərqlə Qərbin müqayisəsində insanların inancı öz əksini tapıb. Şərq adamı uzunömürlülüyün, sağlamlığın açarını elmdə axtarsa da, türkçərədən də yan keçmir. Amma Qərb adamı bunu qəbul etmir. Burada isə fərqli düşüncə, inam öz sözünü demiş olur. Məsələn, hekayədəki Mələk xalanın otlardan düzəltdiyi dərmanlar dillər əzbəridir: “Qonşularımız, qəsəbənin adamları Mələk qarının otlardan düzəltdiyi məlhəmlərin xeyrini çox görmüşdü. Sağalmaz dərmlərə əlac tapırdı” [7, s.83]. Bu inam və düşüncə bir millətə məxsus olan milli özünəməxsusluğun, milli mentalitetin göstəricisidir. *Yaqub Əlioğlunun “Dul qadının ərinə anma günü”* adlı hekayəsində isə obrazların milli xarakteri hər iki dünyanın düşüncə sisteminə uyğun olaraq dini dəyərlər sistemi daxilində müqayisə edilir. Qısa müddətdə qəfil ölümü ilə dünyanı tərk edən Kərim Sultanoviç xristian olan yoldaşı Esmiraldanın dini və milli mənşəyini bildiyindən, dəfninin təşkilini öncədən sürücüsü müsəlman olan Paşaya tapşırır. Bu dünyada elə də müsəlman dəyərləri və qanunları ilə yaşamayan Kərim Sultanoviç o biri dünyaya islami qaydalarla köçmək istəyir. Əlbəttə ki, Paşa mərhuma verdiyi sözünün üstündə durur və tapşırığı kimi də onun dəfnini təşkil edir. Lakin Esmiralda xanım da dəfn mərasiminə öz qayda-qanunlarını diktə edir, həm mərhumun həyat yoldaşı, həm də müasir düşüncəli, varlı-pullu biznes-ledi kimi. O, özünün Qərb və fərqli düşüncəsinə görə ərinin ruhuna hörmət etməyərək dəfni öz dini dəyərlərinə uyğun təşkil edir. Burada Qərb düşüncəli birinin şərqli birinə etdiyi hörmətsizlik hekayədə obrazın dili ilə belə səslənir: “Paşa yas mərasimi ilə bağlı onun fikrini bilmək istədikdə, Esmiralda xanım sərt bir səslə:

– Bura bax Paşa, mənim boş-boşuna işlərə xərcləyəcək pulum yoxdur, bildin? Özüm bir aydan sonra gəlirəm. Gəlib Kərim üçün bir anım günü təşkil edəcəm!” [8, s.89]. Amma etiraf edək ki, Şərq xarakterli bir qadın belə bir addımı atmazdı.

Ümumiyyətlə, İslam-Türk-Şərq mədəniyyətləri arasında ilk olaraq önə çıxan dini birlik-İslam birliyi olmuşdur. İslam dini humanist bir din olduğundan, tarixən yayıldığı bütün ərazilərdə aid olduğu xalqın milli və mənəvi dəyərlərinə hörmətlə yanaşmışdır və yanaşır. Məhz buna görə də, Azərbaycan xalqının mədəniyyətini, mənəviyyatını, həyat tərzini islam dini-mənəvi dəyərləri olmadan təsəvvür etmək çətindir. Bildiyimiz kimi, Şərq və islam aləmi bütün digər dinlərin mədəniyyətinə, adətinə hörmət etməyi tələb edir. Ziya Göyöl türk xarakterinin belə bir doğru tərifi verir. “Türkçülük bütün eşqi ilə yalnız öz orijinal kultürünə vurğun olmaqla bərabər, şovinst və fanatik deyildir. Avropa mədəniyyətini tam və nizamlı surətdə almağa girişdiyi kimi, heç bir millətin kultürünə qarşı laqeydliyi və saymamazlığı da yoxdur. Əksinə, bütün milli kultürlərə qiymət veririk və hörmət edirik [1, s.17].

Azərbaycan və Türkiyənin mədəni tarixinə nəzər salsaq, o zamankı adət-ənənələr haqqında aydın bir pəncərə açılır. Hər iki xalqın özünəməxsus tarixi və mədəni keyfiyyətləri olsa da, eynilik

də gözdən qaçmır. Türklərin əsrlər boyu bütün tarixi ərazilərində inkişaf edərək zənginləşən vahid, yetkin bir adət sistemi formalaşmışdır. Bildiyimiz kimi, müsəlman aləmində toy rəsmi nigah mərasimi olmaqla yanaşı, bir çox adət-ənənələri (qızbəyənmə, nişanlılıq, tanışlıq dövrü, toy öncəsi adətlər, toyun özü və s.) özündə birləşdirən, xalqın milli xarakterini, tarixi kökünü əks etdirən adətlərdən biridir. Bu adət-ənənə isə Qərbdən fərqli olaraq Şərq aləmindəki möhkəmliyi artırır, qohum-əqraba arasındakı münasibətləri mehriban və yaxın edir. Toy adətlərində həm də xalqa məxsus millilik, dəyərlər, adət-ənənələr öz əksini tapır. Erdal Özün “Sular nə gözəlsə” adlı hekayəsi mahiyyətcə elçiliyi əks etdirsə də, amma ədəbi mövqedə səyahət xarakterlidir. Belə ki, hekayə türk hekayə yaradıcılığına məxsus süjetsiz, xatirə, hiss, arzu və real gerçəklərdən ibarət bir fərdi yaradıcılıq işidir. Məhəmməd Peyğəmbərin (s) buyurduğu kimi, “Allah-Təalanın yanında nigah bağlayıb, ailə həyatı qurmaqdan sevimli və əziz iş yoxdur”. Bu müqəddəs işin bünövrəsi elçiliklə qoyulur. Hekayənin qəhrəmanı iki xalasının böyüklüyü ilə sevgilisinə elçilik etmək fikrinə düşür. O, tanımadığı yerlərə ayaq basıb, ünvanı bilmədən, yalnız təsadüfi rast gələn insanlarla xoş münasibət qurub, axır ki, sevgilisinin yaşadığı “48” sayılı evi axtarır tapır. Gənc axtarışa çıxarkən, ancaq evin yiyəsinin adını və ünvanını soruşmaqla yoluna davam edir: “Buralarda Şefik beyin evi olacaq; onu arıyorum” [9, s. 568]. Obrazın yoldan ötənlərə ünvanlandığı sual əslində türklərin xarakterində və düşüncə tərzində formalaşan xarakteri, milli əxlaqi vərdiş sistemini göstərir ki, gedəcəyin evin ünvanını tanıyırsansa da, o evin böyüyünün, ağsaqqalının adını çəkməklə ünvana yetişə bilərsən. Bu, xarakterdə formalaşan təqdirəlayiq bir vərdiş formasıdır ki, türk xalqının hörmət və izzətini artırmış olur. Çünki islam dini hər zaman insanları böyüklərə qayğı göstərməyə və hörmət etməyə çağırır. Ona görə də böyüyə hörmət cəmiyyəti yaşadan əsas prinsip olmaqla yanaşı, hər kəsin mənəvi borcu olmalıdır.

Beləliklə, dünya və zaman dəyişir, onun tələbləri və perspektivləri də dəyişir. Vacib olan və dəyişməyən bir nəticə varsa, o da milli-mənəvi dəyərlərin Türk dünyası mədəniyyətinin bir parçası olduğuna inanmaqdır. Ona görə də qloballaşan dünyada milli xarakter məsələsinə xalqın etnopsixoloji hadisəsi kimi yanaşılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Göyalp Ziya. Türkçülüyn əsasları. Bakı, 1991.
2. Ağaoğlu Əhməd. İslama görə və İslamda qadın. (Mədəniyyət dünyası, 12-ci buraxılış). Bakı, 2006.
3. Kulin Ayşe. Gülizar. (Sait Faik Hikaye Antolojisi, 1955-2007). İstanbul, Aralık 2007.
4. http://psychology.az/salahaddin_halilov.php
5. Zeynalov Eyvaz. Qəfəs. “Azərbaycan” jurnalı, 2006, № 5.
6. Ağaoğlu Əhməd. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007.
7. Tapdıqlı Vüqar. Ağaclar susanda. “Azərbaycan” jurnalı, 2010, № 2.
8. Əlioğlu Yaqub. Dul qadının ərini anma günü. “Azərbaycan” jurnalı, 2012, № 11.
9. Öz Erdal. Sular nə gözəlsə. (Sait Faik Hikaye Antolojisi, 1955-2007). İstanbul, Aralık 2007.

NATIONAL CHARACTER IN THE CONTEXT OF THE EAST-WEST (on the basis of Azerbaijani and Turkish stories)

SUMMARY

There is a need for the comprehensive research in order to identify the advantages of the current intelligence and thinking of Western and Eastern cultures. Therefore, one of the reasons for choosing this study is to research the thought patterns of the West and East in a broad way. Regarding Eastern opinion, in the Azerbaijani and Turkish novels, the national character was mostly affected by the Islamic and Turkish stereotypes, while, in respect of Western opinion, this national character changes as a result of alien, historical and political reasons.

To talk about the conflict between East and West, it is necessary to be closely acquainted with the culture, literature and literary context. For this reason, without reaching the depth of the artistic aesthetic idea, made comparisons are superficial. Therefore, this problem requires a sophisticated and deep approach.

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР В КОНТЕКСТЕ ВОСТОК-ЗАПАД
(на основе азербайджанских и турецких рассказов)

РЕЗЮМЕ

Открытие превосходств восточной и западной культуры требует специальных исследований как в историческом, так и в литературном плане. Одной из задач нашего исследования является изучение национального характера и мышления в контексте восточной и западной культуры. В рассказах национальный характер, принадлежащий народу Азербайджана и Турции меняется под влиянием исламизма и турецкости, если смотреть с точки зрения Востока и меняется под влиянием иностранных, чуждых, политическо-исторических факторов, если смотреть с точки зрения Запада.

Для определения противоречий между Востоком и Западом нужно близко ознакомиться с их культурой, литературой, литературным контекстом. Вследствие этого иногда, не постигнув глубины художественно-эстетического мышления, компаративное исследование проводится поверхностно. И эта проблема требует детального и кропотливого рассмотрения.